

НАУКОВО ОБГРУНТОВАНА КЛАСИФІКАЦІЯ РИЗИКІВ І ЗАГРОЗ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

О. І. Гляш, канд. екон. наук

Постановка проблеми. Соціальна безпека, виступаючи складною багаторівневою соціальною системою, формується в руслі об'єктивного процесу як під прямим, так і опосередкованим впливом значної кількості факторів: внутрішніх і зовнішніх, соціальних і політичних, природних і кліматичних, екологічних і техногенних. Ці чинники у свою чергу піддаються також впливу часу, середовища, рівня розвитку цивілізації, взаємопов'язані між собою і чинять комплексний вплив на систему соціальної безпеки, дублюючи один одного. Поряд з цим низка факторів впливає на систему соціальної безпеки опосередковано, що ускладнює процес дослідження даної категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на актуальність і практичну значущість оцінювання соціальної безпеки, ризику, загрози і небезпеки наукою мало вивчені і в практиці дослідження системи соціальної безпеки застосовуються недостатньо. Так, серед зарубіжних учених слід виділити наукові праці У. Бека, Е. Гідденса, К. Лау, Н. Лумана, Ю. Хабермаса та ін [2; 4; 6; 7; 8]. Зазначимо також, що терміни «невизначеність» і «ризик» зустрічаються вже в роботах представників ранньої класичної політекономії, зокрема: Д. Рікардо, А. Сміта, Дж. Мілля. Пізніше більш глибоко ці поняття розглядаються Ф. Найтом, Дж. М. Кейнсом [12].

Заслуговує на увагу науковий доробок вітчизняних учених у дослідження ризиків і загроз функціонування соціальної сфери, серед яких: І. Гнибіденко, Т. Заяць, А. Колот, І. Кравченко, Ю. Куліков, В. Куценко, В. Лич, Е. Лібанова, В. Ліпкан, В. Новіков, О. Новікова, В. Онікієнко, В. Паламарчук, С Пирожков, У. Садова, Л. Семів та ін. [9; 10; 11; 13; 14].

Постановка завдання. Незважаючи на те, що проблеми ризику, у тому числі соціального,

досліджуються західними вченими протягом декількох десятиліть, пряме використання їхнього досвіду, методів зниження і ліквідації ризиків в Україні не завжди можливе. Це пояснюється специфікою українського суспільства, особливостями менталітету і ряду інших чинників, які знижують ефективність застосування практичних рекомендацій у цій сфері. З'явилася потреба в оптимізації здійснення профілактики і регулювання соціального ризику, у дослідженні саме цього виду ризику, а також його специфіки з метою вироблення методології, методики і механізмів його зниження.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на наведені вище пріоритетні напрями дослідження, можна виділити дві групи ризиків соціальної безпеки: системні і загальні (традиційні). Загальна (традиційна) класифікація ризиків економічної безпеки підприємництва може здійснюватись за такими ознаками: ступінь універсальності; час дії; джерела і характер виникнення; ступінь небезпеки; територіальна поширеність тощо (див. рисунок).

Окремо розглядаються системні ризики соціальної безпеки, що відображають рівень функціонування її складників (підсистем). Тут виділяють такі типи ризиків: передумови зниження економічної безпеки; неефективність політики відтворення трудового потенціалу; наявність деформацій і нерозвиненутість ринку праці; недостатність фінансування соціальної сфери; негативні наслідки міграційної політики та ін. Крім того, несприятливі чинники впливу й економічні ризики часто мають єдину генезу, відповідно, їх можна класифікувати за ознаками масштабу прояву, тривалості впливу тощо.

Запропоноване трактування ризиків соціальної безпеки на основі системного і традиційного підходу дає змогу розглядати ризик як усвідомлену можливість небезпеки [3, с. 1221] і зрештою підійти до визначення таких суміжних понять, як виклики, небезпеки, загрози, визначивши при цьому негативні фактори впливу на систему соціальної безпеки. Зазначимо, що теоретична сутність і зміст наведених понять конкретизують виникнення і розвиток ризику.

Наведені поняття не можуть знаходитися

РИЗИКИ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Системні ризики соціальної безпеки

За передумовами зниження економічної безпеки:

низький рівень номінальних і реальних доходів, заробітної плати; високий рівень диференціації доходів і надмірне майнове розшарування населення; високий рівень безробіття, ризикованої зайнятості

За наслідками нефективної політики відтворення трудового потенціалу:

низький рівень народжуваності; високий коефіцієнт мертвонароджених; високий рівень смертності; високий рівень материнської смертності; створення фіктивних підприємств

За наявністю деформацій і нерозвинутістю ринку праці:

обмеження ролі заробітної плати як регулятора пропозиції на регіональному ринку праці; порушення морально-психологічного клімату в суспільстві через безробіття молоді і жінок, посилення криміналізації суспільства і зниження рівня і якості життя; зниження рівня ділової активності населення

За недостатністю фінансування соціальної сфери:

низький рівень медичного обслуговування в закладах охорони здоров'я; погіршення якості шкільного навчання; поширеність у системі професійної освіти ринкових відносин, платних форм навчання; низький рівень матеріально-технічного, інформаційного забезпечення системи освіти

За наслідками конфлікту інституційних і політичних інтересів:

недосконалість законодавства у соціальній сфері стосовно людського розвитку; відсутність реальних прав і свобод людини, їхня декларативність; політичні переслідування, репресії держави щодо окремих осіб і груп населення; контроль держави або окремих утрювань над ідеологічною та інформаційною сферами; протистояння в суспільстві провідних партій і політичних блоків

За негативними наслідками міграційної політики:

еміграція з країни найбільш кваліфікованих, працездатних і талановитих громадян; імміграція в країну менш освічених і кваліфікованих верств населення; виникнення від'ємного сальдо міграції; поширеність незаконної міграції, порушення прав і свобод громадян, які є незаконними мігрантами; збільшення кількості постраждалих унаслідок торгівлі людьми

Традиційні (загальні) ризики соціальної безпеки

За ступенем універсальності:

загальні
специфічні

За територіальною поширеністю:

глобальні
національні (у рамках визначених національних меж)
регіональні
місцеві

За часом дії:

постійні
довготривалі
короткострокові

За характером виникнення:

навмисні;
ненавмисні (як закономірний або непередбачений побічний результат визначених дій або явищ)

За можливістю запобігання:

загрози, які можна попередити цілком;
частково і неможливо запобігти зовсім;
результат визначених дій або явищ

За джерелами виникнення:

природні (природна стихія)
штучні (результат людської діяльності)
змішані (людська діяльність, що сприяє виникненню стихійного лиха)

За рівнем прогнозованості:

піддаються прогнозуванню
не прогножуються
частково прогножуються

За способом дії:

відкриті (явні)
приховані (латентні)

За ступенем небезпеки і наслідками:

перехорні
неперехорні
частково перехорні

За характером дії:

виявляються поступово або раптово
заподіюючи прямий збиток
(безпосередньо)/опосередковано

Типологізація ризиків системи соціальної безпеки (запропоновано автором)

в одній таксономічній групі, оскільки відрізняються не лише кількісно, але й якісно. Так, В.Ф. Ніцевич здійснив сутнісний аналіз поняття ризику, виклику, небезпеки і загрози, які розглядаються з точки зору наростання ймовірності нанесення шкоди об'єкту [4, с. 125]. Отже, викликом вважається спонукання до певних дій, відносин, які необов'язково становлять небезпеку, проте передбачають вчинення вимушених дій, які, як правило, виходять за межі звичайного розвитку подій і передбачати їхні наслідки і можливі ризики і загрози складно. Проте виклик хоч і містить потенційну загрозу, сам по собі не є небезпечним, оскільки його може бути прийнято або відхилено. Так, відомий дослідник розвитку цивілізацій А. Тойнбі називає викликом обставини, які виникають під час різкої зміни умов життя [2, с. 340]. Відповідно до такого підходу зміст виклику полягає в тому, що суспільство не може миттєво дати адекватну відповідь, перебудуватися і змінити стиль життя, адже соціуму притаманна значна інерція, яка одночасно може виступати і порятунком від виникаючих загроз, і зниженням темпів розвитку внаслідок надмірного консерватизму.

Додамо також, що термін «виклик» використовується для більш детальної конкретизації небезпеки. В енциклопедичному словнику-щорічнику «Безпека Євразії – 2002» визначається, що за характером адресної спрямованості і ролі суб'єктивного фактора в несприятливих умовах, що виникають, можна визначити виклик як сукупність обставин не обов'язково конкретно загрозового характеру, але безумовно таких, що потребують реагування на них [1, с. 259]. Слід погодитися з визначенням В. А Ліпкана, який стверджує, що виклик виступає пороговим значенням небезпеки в разі досягнення якого вона перетворюється на загрозу [10, с. 184].

Наведені міркування спричинили до визначення виклику системі соціальної безпеки, який слід трактувати як протидію реалізації національних цінностей, інтересів і цілей щодо вирішення завдань забезпечення соціальної безпеки у формі офіційних і неофіційних дій у соціальній сфері, здатних запобігти виникненню загроз і зниженню існуючих ризиків. Отже, основними викликами системі соціальної безпеки слід вважати:

- соціальний розвиток за умов перманентної кризи: проблема співвідношення темпів змін і діапазону можливостей зайнятості населення і реформування ринку праці;
- поширення регіональних і глобальних викликів, спричинених потребою формування но-

вого формату людського капіталу і міжнародного партнерства;

- виникнення викликів глобалізації, криз, «вікон можливостей» у політичних, економічних, цивілізаційно-культурних і соціальних стратегіях;
- існування проблеми формування толерантної соціальної культури в трансформаційній економіці, що орієнтується на демократичні цінності, європейські стандарти;
- взаємовплив цивілізацій і взаємозалежність економічної, політичної, інформаційної культури в умовах становлення суспільства знань тощо.

Підсумовуючи вищенаведене, зауважимо, що врахування існуючих викликів системі соціальної безпеки сприяло б використанню в дослідженнях проблем безпеки методів теорії ймовірності, аналізу операцій тощо. Це важливо для розширення міждисциплінарних підходів у сучасній науці і розробці механізмів зміцнення системи соціальної безпеки на національному рівні.

Розглядаючи змістові категорії безпеки, зупинимося на трактуванні поняття «небезпека». Загальновідомо, що соціальна безпека визначає такий стан складної системи, коли дія зовнішніх і внутрішніх факторів не призводить до погіршення системи або до неможливості її функціонування і розвитку. Відповідно, небезпекою слід вважати складне поняття, що являє собою сукупність потенційних факторів, процесів, які можуть чинити негативний вплив, заподіюючи шкоду, створюючи загрозу системі соціальної безпеки та її функціональним підсистемам. Також небезпеку можна визначити як об'єктивно наявну, але не фатальну можливість нанесення шкоди, майнового (матеріального), фізичного чи морального (духовного) збитку особистості, суспільству, державі. Небезпека виступає основним поняттям національної і соціальної безпеки, проте займає проміжне місце між викликом і загрозою [5, с. 135].

Разом з тим, можливість появи соціальних небезпек виникає передусім через конфлікт інтересів суб'єктів системи соціальної безпеки (а також засобів їхнього досягнення) і дії чинників зовнішнього і внутрішнього середовища. З метою визначення ключових категорій соціальної безпеки визначимо основні небезпеки системи соціальної безпеки, згрупувавши їх. Отже, блоки небезпеки: відтворення населення і трудового потенціалу; розвитку соціальної сфери; розвитку ринку праці і зайнятості населення; міграції населення на державному і регіональному рівнях.

Наведена систематизація небезпек системі соціальної безпеки доводить, що розвиток будь-якої частини суспільного організму має

бути зорієнтований на підвищення соціальної безпеки і реально додавати до вже досягнутого її рівня. Здатність структур суспільства, окрім власне функціонування, бути також чинником соціальної безпеки дає підстави розглядати їх як гарантію безпеки, а систему соціальної безпеки – як систему суспільно-державних гарантій, що утворюється сукупністю визначених засобів захисту від конкретних загроз, зумовлених рівнем розвитку всіх секторів суспільства.

Сутнісним поняттям системи соціальної безпеки є загроза. Аналіз літератури свідчить про те, що загроза відрізняється від виклику і небезпеки низкою важливих характеристик. Так, суб'єкти забезпечення безпеки мають менше можливостей для протидії загрозам, ніж викликам, адже в за-

грозам протидія сторін більш загострена, оскільки для їхньої ліквідації не були своєчасно вжиті заходи. Ще одна відмінність полягає в тому, що загрози нерідко пов'язані з умовами середовища, які в значній мірі не пов'язані з діяльністю людей. І ще одна відмінність полягає в тому, що загрозу слід розглядати як комплексну і багатоаспектну небезпеку для системи національної і соціальної безпеки.

Слід також додати, що в Законі України «Про основи національної безпеки» відсутні визначення виклику, небезпеки і ризику, наведені лише загрози національній безпеці як наявні і потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України, серед яких у соціальній сфері

Взаємозв'язок негативних впливів на систему соціальної безпеки

<p>Рівень розвитку негативних подій на національному, регіональному й особистісному рівнях</p>		<p>Забезпечення стійкості системи соціальної безпеки</p>
<p>Ризик Існування чи можливість виникнення об'єктивної проблемної ситуації, при якій формуються передумови (накопичуються небезпеки) протидії реалізації національних цінностей у соціальній сфері, викликані бездіяльністю соціальних інститутів, здатну призвести до негативних наслідків, які виявляють шкідливі властивості і деструктивну природу впливу на систему соціальної безпеки</p>		
<p>Виклик Протидія реалізації національних цінностей, інтересів і цілей вирішення завдань забезпечення соціальної безпеки у формі офіційних і неофіційних дій у соціальній сфері, здатних запобігти виникненню загроз і зниженню існуючих ризиків</p>		
<p>Небезпека Імовірність настання небажаних подій, які є результатом недостатнього вивчення природи знань про розвиток і відтворення трудового потенціалу, а також допущення помилок, суб'єктивізму формування та ефективного функціонування соціальної сфери, непрофесійності керівництва, особливо владних структур у справах міграційної політики тощо</p>		
<p>Загроза Сукупність несприятливих факторів, які створюють небезпечний вплив на життєво важливі національні інтереси і соціальну безпеку, які виходять за локальні рамки системи і є наслідком існуючих небезпек</p>		
<p>Внутрішні і зовнішні негативні впливи</p>	<p>Система заходів щодо попередження зниження і ліквідації негативних подій</p>	

виділяють такі: невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їхнього здійснення визначеним соціальним пріоритетам; неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності і збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення; криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і, як наслідок, погіршення стану здоров'я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб; загострення демографічної кризи; зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства; прояви моральної і духовної деградації суспільства; зростання дитячої і підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва, що далеко не повністю відображає існуючі загрози системі соціальної безпеки, зокрема безпеці ринку праці, трудового потенціалу і міграційній безпеці.

Наведені міркування щодо змісту поняття «загроза» дали можливість трактувати її як сукупність несприятливих факторів, які мають небезпечний вплив на життєво важливі національні інтереси і соціальну безпеку, які виходять за локальні рамки системи і є наслідком існуючих небезпек.

Детальне вивчення категорійного апарату системи соціальної безпеки (ризик, виклик, небезпека і загроза) обумовило можливість окреслити структуру взаємозв'язків наведених термінів (див. таблицю).

Крім того, типологізація ризиків і небезпек дає змогу деталізувати небезпеки інституційного середовища, визначити передумови і джерела загроз, більш системно підійти до їхнього передбачення і прогнозування наслідків негативного впливу, визначення якісної структури загроз системі соціальної безпеки, а також врахувати можливість розвитку системних ризиків безпеки і розробити індикатори системи соціальної безпеки на національному, регіональному рівнях.

Висновки

Різноманітність використання термінів під час вивчення особливостей системи соціальної безпеки свідчить про необхідність комплексного, системного і цілісного підходу, виходячи з мультидисциплінарних засад. Узагальнюючи наведене, можна зробити висновок, що об'єктивно існуючі ризики, виклики, небезпеки і загрози, які з'являються в період трансформації соціальної системи України, можуть чинити непереборні труднощі. До них доцільно віднести: депопуляцію

населення, істотне посилення соціальної складової економічної політики, реальне зниження життєвого рівня населення, передусім на основі зменшення вартості оплати праці, несвоєчасної виплати заробітної плати і гарантованих законом соціальних виплат, зниження цільової спрямованості матеріальної підтримки, підвищення рівня безробіття; зростання бідності і надмірного майнового розшарування в суспільстві; втрати демографічного і трудових ресурсного потенціалу країни; неефективної системи соціального захисту людини, охорони і недостатнього відновлення її фізичного і духовного здоров'я, поширення алкоголізму, наркоманії, інших негативних явищ; збільшення кількості постраждалих унаслідок торгівлі людьми тощо. Посилення цих загроз призводить до дестабілізації складових системи соціальної безпеки, зокрема: безпеки відтворення населення і трудового потенціалу; безпеки ринку праці і зайнятості населення; безпеки соціальної сфери і міграційної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безопасность Евразии-2002: Энциклопедический словарь-ежегодник. – М.: Книга и бизнес, 2003. – 540 с.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова. М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. І голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.
4. Геополитика и национальная безопасность [Текст] : монография / В. Ф. Ницевич. – М. : МГОУ, 2009 (М.). – 301 с.
5. Геополітика і національна безпека: словн. термінів / уклад.: Г. П. Ситник, В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжев. – К.: НАДУ, 2005. – 232 с.
6. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс. – TESIS. 1994. – Вып. 5. – С. 107–134.
7. Lau C. H. Risikodiskurse / C. H. Lau // Soziale Welt, Bd.3, S. 418–436.
8. Luhmann N. Soziologie des Risikos / N. Luhmann. Berlin.; New York: Walter de Gruyter, 1991, S. 9–40.
9. Лич В. С. Концепція людського розвитку в процесі еволюції економічного мислення / В. Лич // Формування ринкових відносин в Україні. – 2005. – №12(55). – С. 147–151.
10. Ліпкан В. А. Національна безпека України. Навч. посіб. / В. А. Ліпкан. – К.: Кондор, 2008. – 552 с.
11. Ліпкан В. А. Безпекознавство / В. Ліпкан. – Навч. посіб. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 208 с.
12. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль / Ф. Найт; пер. с англ. – М.: Дело, 2003. – С.193–224.
13. Новікова О. Ф. Економічна безпека: концептуальні визначення та механізм забезпечення: Монографія / О. Ф. Новікова, Р. В. Покотиленко. – Донецьк, 2006. – 408 с.
14. Новікова О. Ф. Напрями вдосконалення соціального управління в контексті досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття в Україні. Управління розвитком: Зб. наук. ст. / О. Новікова. – Х.: Вид-во КНЕУ, 2006. – С. 223–224.